

BOQIJON TO'XLIYEV,
filologiya fanlari doktori,
Toshkent davlat Sharqshunoslik
universiteti professori

“QUTADG‘U BILIG”DA “O‘RUNG” SO‘ZI BILAN BOG‘LIQ OBRAZLAR GENEZISIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya: Maqolada XI asr yozma adabiy yodgorligi “Qutadg‘u bilig”dagi qadimiy so‘z va obrazlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlari: so‘z, o‘rung, obraz, ramz, talqin, epos, doston, yozma yodgorlik, funksional-semantic.

Аннотация: В статье ведётся дискуссия о слове урунг в письменном памятнике XI века “Кутадгу билиг”

Ключевые слова: Кутадгу билиг, слово, образ, символ, интерпретация, эпос, дастан, письменный памятник, функционал-семантический.

Turkiy adabiyotning XI asrdagi holati, uning janrlar tizimi, obrazlar ko‘lami, badiiy-tasviriy prinsiplari va yana ko‘pgina boshqa jihatlar atroflicha o‘rganishni taqazo etadi. Biz bu yerda ushbu masalalarning barchasini qamrab olish imkoniga ega emasmiz. Bu alohida va chuqur tadqiqot obyekti. Biz faqat XI asr adabiyotidagi bir obraz ustidagina fikr yuritish bilan chegaralanamiz. Bahsimiz “Qutadg‘u bilig”dagi “o‘rung” so‘zi va u bilan bog‘liq obrazlar ustida boradi.

Eng avval, bu so‘z anglatgan ma‘nolarni ko‘zdan kechiraylik. U asarda deyarli o‘ttiz marta uchraydi va ko‘pgina holatlarda oq rang ma‘nosini beradi:

Seniñdan qachan kelgə edgü yorıq,

Өгүң sut bila kirdi edgü qılyıq.

Sendan qachon yaramas xatti-harakat sodir bo‘ladi,

(Senga) ezgu fel(lar) oq sut bilan kirgan.

(Misollarning barchasi uchun qarang [43])

Ko‘chma ma‘noda u “toza, pokiza, sof, yaxshi, ezgu” degan ma‘nolarni anglatadi:

Qaraqqa yag‘uma, ey asli Өгүң,

Өгүңda qara tärk yuqar, ul көгүң.

Qoraga yaqinlashma, ey asli oq,

Oqqa qora tez yuqadi ko‘ring.

Kishi mijozi ko‘rinishlaridan biri ham shu so‘z bilan yuritilgan. “O‘rung” so‘zi asarda qush nomini yasashda ham ishtirok etgan: “o‘rung qush”.

“O‘rung”ning ritual kiyim ma‘nosini tashigani ham ko‘rish mumkin:

Tүmen yilde baru tul erdim tulas,

Bu tul tәni sychlyb Өгүң kedtim as

Tuman yildan beri mayus tul edim,

(Endi) bu tullik kiyimini yechib oq libos kiydim.

Bu so‘z ijtimoiy tabaqalarni farqlashda ham qo‘llangan:

Qara qul qarası bolur, beg – Өгүң,

Qaralı Өгүңli adırtı көгүң.

Qora bu – qo‘llar qorasidir, bek esa oqdir,

(Yaratuvchi) qora bilan oqni farqlaydi, ko‘ring.

Uning “qirg‘il” so‘zi bilan birga juft holda qo‘llanishi ham kuzatiladi, bu holda u ko‘chma ma‘noda “yoshi katta, tajribali” degan ma‘nolarni tashiydi:

Yag‘ıychı Өгүң-qırg‘ıl ersıglarıg

Yag‘ıqqa alын qıl, көtırsү cherıg

Jangovar, sinchi, yoshi katta (tajribali) bahodirlarni

Yovga qarshi oldingi qatorga qo'y, (toki) lashkarlarga dalda bersin.

Turkiy xalqlarda, jumladan, Yoqutlarda "o'runq" so'zi ayrim minerallar, o'simlik va hayvon nomlari tarkibida uchraydi: *o'runqbaliq, o'runq tilax, o'runq altin*; hatto ovqat nomi tarkibida ham qayd etilgan: *o'runq ash*.

Shu tilda joy nomlari (*O'runq Biran, O'runq ko'l, O'runq qoya*), shaxs nomlari (erkaklarniki: *O'runq Alkanay, O'runq ko'lkinu*; ayollarniki: *O'runq Uyan, O'runq Ukaydan-ku*) va boshqalar. Xuddi shu tilda uning "qutli, muqaddas" degan manolari ham saqlangan [27.3178-3180].

"O'runq" so'zining sinonimi bo'lgan "oq"ning "Qutadg'u bilig"da uchramasligi xarakterlidir, vaholanki XI asrdagi turkiy tilda bu so'z mavjud bo'lgan. Uni Mahmud Qoshg'ariy qayd etadi:

*Aj qopub äwlänyb,
Aq bulit örlänyb,
Bir-bir ýzä öklänyb,
Sachlub suwı ähräshyr.*

Oy chiqib, atrofini oq bulut, doirasi (o'tovi) o'raganda, bulutlar bir-birining ustiga mingashib gulduros bilan suvlarini to'kadilar [19.258].

"Oq" so'zi qadimgi turkiy bitiglarda, jumladan, u O'rxun yozuvlarida ham aks etgan [31.118].

Ana shu mulohazalardan kelib chiqadigan bo'lsak, bu so'z bilan bog'liq bo'lgan tasavvur va obrazlarning "Qutadg'u bilig"da tasodifiy emasligini anglash mumkin bo'ladi.

Endi quyidagi misralarni o'qib, ularning talqini bilan qiziqib ko'raylik:

*Serinsa kishi öz tilekin tapar,
Serib turdachy er öryñ qush tutar.
Kishi sabr qilsa, o'z tilagini topadi,
Sabr qilib turuvchi kishi oqqush tutadi.*

Bu yerda dastlab ikkita savol o'rtaq tushadi:

1) Sabr qilgan odam nega boshqa narsa emas, oqqushni tutishi kerak?

2) Xo'sh, oqqush ham tutildi deylik, nima bo'пти? Bu bilan nima o'zgarib qoladi?

Eng avvalo, shuni aytish lozimki, bu obraz turkiy xalqlarning juda qadimiy urf-odatlarida hamda tasavvur-e'tiqodlari, ishonchlari bilan aloqador. Oqqush obrazi tilak-maqsadlarni ro'yobga chiqarishda vosita ramzi sifatida amal qiladi. O'zbek xalq ertaklaridagi davlat qushi bilan bog'liq holatlarni eslash fikrimizni dalillaydi. Bunday hol qoraqalpoq, qirg'iz, turkman, qozoq, yoqut va umuman, barcha turkiy xalqlarning ertaklarida ko'p uchraydi. Xalq qo'shiqlarida ham "oq qush" obrazi tez-tez ko'zga tashlanadi. Shu xalqlarning yirik epik asarlarida ham uni ko'p kuzatamiz.

Hatto "Alpomish" dostonida ham oppoq g'oz qiyofasidagi ramziy obrazni ko'rish mumkin. Alpomishning unga murojaatida "g'oyibning qushi" deya ta'kidlashi bejiz emas [2.103-104].

Turkiylarning qadimgi ishonch-e'tiqodlarini o'zida mujassam qilgan (olimlarning fikricha, VI-VIII asrlarga, kechi bilan esa X asrga aloqador bo'lgan). "Irq bitigi"dayoq oqqushga yo'liqish baxt belgisi sifatida talqin etiladi:

*Ar sükä barmyş,
Solta aty armyş.
Ar qug'u quşqa soquşmyş,
Quğ'u quş qanatyña uryp (una)
Ögı qany ögı säbınür tır.
Anča bılınlär ädgü yl. [30.200-201]
Yigit jangga (ovga) bordi,
Yo'lda oti horidi.*

*Yigit oqqushga yo'liqdi.
Oqqush uni qanotiga mindirib,
U bilan yo'lga tushdi va ota-onasiga yetkazdi.
Ota-onasi shodlandi, deyishadi,
Bilib qo'ying: bu yaxshi.*

"O'runq qush" "Qutadg'u bilig"ning o'zidayoq qut, ya'ni baxt-saodat ramzi sifatida talqin etiladi:

*Ujuz tutma erdәмni örgen, oğ'ul,
Bu erdem yөrygi öryñ qushteg ul.
Өryñ qush qutyteg bu erdәм quty,
Yury, qush atag'yl sen erdәм aty.
San'at-hunarni o'rgan, qadrsiz tutma, o'g'il,
Bu san'at-hunarni ravishi oqqushdekdir.
San'at-hunarning qut-sharofati oqqushnikidir,
Kel, sen san'at-hunarning otini (oq) qush (deb)
atagin.*

Shu munosabat bilan turkiy xalqlar folkloridagi oqqush – qizlar obrazini eslash o'rinli ko'rinadi: "Oqqush-qizlar afsonaviy mifologik obraz bo'lib totemizm davri tasavvurlariga borib taqaladi hamda u turkiy epos va xalq afsonalariga qanchalik yaqin bo'lsa, boshqa xalqlar ertaklarida ham shunchalik ma'lumdur" [13/103-104].

Agar e'tibor berilsa, "o'runq" so'zi bilan kelgan holatlarda bir muqaddaslik, ilohiylik ta'kidlanadi. Buni Yusuf Xos Hojib qo'llagan "o'runq bashlig' er" obrazida yana bir marta ko'rish mumkin:

*Neky ter, eshitgil, öryñ bashlyğ' er,
Ajunug' kechyrmiş uzun yashlyğ' er.*

Oq boshli (sochi oqargan) kishi nima deydi, eshitgin,

Dunyoni qaritgan uzun yoshli kishi.

Bu obraz asarning boshqa bir yerida (2973) ham uchraydi. Bundan tabiiy ravishda shunday savol tug'iladi. "Oq boshli odam" kim edi? U faqat qari, kekxa kishi sifatidagina kelmayaptimi?

Shuni alohida qayd etish lozimki, "Qutadg'u bilig"da qarilik maxsus ta'kidlanadigan bo'lsa, unda avuchqa (avuchg'a) so'zi qo'llanadi. Bunda "avuchg'a" alohida hurmat va e'tibor bilan tilga olinadi:

*Neky ter, eshitgil avuchqa so'zi,
Avuchqa so'zi ul yigitlar kezi
Qari so'zini eshitgin, (u) nima deydi,
Qari so'zi yigitlar ko'zidir.*

Shuningdek, keksalikni anglatish uchun qari, qurtg'a, chal singari so'zlarning qo'llangani ham ma'lum. Bu o'rinda oxirgi so'zning qadimda "oq" ma'nosini ifodalaganini ham ta'kidlash o'rinni bo'ladi.

Ushbu obrazning tarqalish hududini ko'rib chiqaylik. Tanishishni o'zbek folkloridan boshlagan ma'qul.

"Gulqahqah" ertagida tilla kokil bolaga bir chol yo'liqadi va uni jodugar aldab solgan yo'ldan chiqarib, to'g'ri yo'lga solib yuboradi. Yo'lda u yana bir cholga yo'liqadi va bular uning maqsadlari yo'lida yordam berishadi [7.27-31].

Bu vazifa ertaklarda katta yoshli ayol jinsidagi qahramonga ham yuklatilishi mumkin. "Kenja Botir" ertagidagi yer ostidagi Ona obrazi shu jumlagi mansub [14. 55-64].

Ertaklarda ham chol (yoki kampir)ning katta yoshdaligi alohida ko'rsatiladi: ("Shahzoda Salmon") yo'lda borayotgan ekan, qarshisidan bir *nuroni* chol chiqibdi [36.98]. Ertaklardagi shu qariya ko'pincha ilohiy qudrat egasi sifatida namoyon bo'ladi: "Mo'ysafid qo'lini ochib: – Ixlosing madad bo'lib, murodingga yet! – deb fotiha o'qibdi. Shu zamon Bektemir botir: "Men uzoq uxlab qolibman", – deb o'rnidan turibdi" [6.111].

"Ular yo'lda ketayotganlarida bir kampirga ro'para bo'libdilar (bu "*rahimli* pari ekan") [8.138] Ayni shu chol tush orqali ham qahramonga madad bera oladi.

Katta yoshdagi kishilarga alohida e'tibor o'zbek xalq maqollarida ham ko'zga tashlanadi:

*Yosh kelsa ishga,
Qari kelsa oshga [40.177].
Qari bor – barakang bor [41.291].*

Bu xildagi maqollarni deyarli barcha turkiy xalqlarda ko'rish mumkin:

Yoqutlarda: "Кыгдаqаһы хааһахха хаалаан сылдан subelet – "Qarining nasihatiga amal qil, uni (o'zing bilan) yoningda olib yur", "Кыгдаqа-стан subetin ыл, ederten eyeten ыл" – Qaridan maslahat ol, yoshdan – tinchlik ol" [11.39].

Tatar maqollarida: Qari bar oyda qot (qut) bar, Qarchyk bar oyda orchyk bar [32.430].

Qozoq xalq og'zaki ijodida: Kərinin barы ig [42.112]. Kəri – kərinin səzi dəri [42.114].

Endi o'zbek xalq dostonlariga nazar tashlaylik. "Yusuf va Ahmad" dostonidagi Bobo Qambar obrazi bu jihatdan ibratlidir: "*bir mo'ysafid chol, rangginasi bir hol, soqollari oppoq bo'lib kindikdan oshgan...*" [38.102].

"Nuralining yoshligi" dostonida Avazxon uch-ratgan chol portreti ham xarakterli: "Boshida kulosi bor, kiftida qadi-mudtak, jandasi bor, (qo'lida) so'tasi bor, *bir ko'gala soqoli bor bobo* turib Avazxonning jilovidan ushlab, Avazxonning husniga boqib, bir so'z aytadi" [25.19].

"Oq boshli" odamning o'zbek folkloridagi ko'rinishi Xizrdir:

Yusufbek aytyapti, Bobo Qambar yo'yyapti:

– *Yolg'iz odam Zanglab yotgan dashtida,*

Oppoq dastor turgan ekan boshida,

Yakka kelib, tizzin cho'kib bir kishi,

Omin dedi Ahmadjonning qoshida,

Duo qilib, omin degan kim bo'ldi?

– *Bir oti Rahmdir, bir oti Qodir,*

Makkani qilgandi Ibrohim Halil,

Omin desa Ahmadjonning qoshida,

Qulluq bo'lsin, bolam ko'rgan tushingiz,

Yolg'iz omin degan hazrati Xizr [38.182].

Shuningdek, ilohiy qudratga ega bo'lgan qirg'chilton ham oq dastorli qilib tasvirlanadi.

O'zbek xalq ertaklaridagi "oppoq boshli chol" o'rnini asta-sekin oddiy chol olganini, bora-bora esa uning to'g'ridan to'g'ri Xizr deb nomlanishini kuzatish mumkin. "Xolmirzajon" ertagidagi bosh qahramon tushidagi Xo'jai Xizr fikrimizning dalili bo'la oladi [16.136].

"Kitobi Dada Qurqut"dagi Qurqut ota tasvirida ham biz "oq boshli odam" tasvirini ko'ramiz. Qurqutni V.M.Jirmunskiy "qabila asoschisi va dono shaman" deb atagan [13.16]. "U o'g'uzlar orasidagi birinchi inson edi. U hamma narsani bilar, nimani gapirsa o'sha narsa amalga oshar edi" [13.527].

Qozoq xalq eposi "Ko'zi Qo'rpesh va Bayan-Sulu"dagi qariya yuz yoshli Oqsoqol obrazi [13.203], "O'g'uznoma"dagi Ulug' Turk tasviri ("...O'g'uz xoqonning yonida oq soqolli, oq sochlig', uzun bo'ylig', epchil bir keksa kishi bor edi, uquvli bir dono odam edi, afsungar edi") ham e'tiborli [35.170]

Ayni jihatlar qirg'iz xalq eposida ham ko'zga tashlanadi. "Manas" dostonidagi "Jakыр, Чыуырды, Bakdoolot uchoonun tush korgonu" bobida o'qiymiz.

Чырым ууку алыртыр.

Ak seldesi bashynda,

Ak sakalduu bir adam.

Kelip kirdi qashyna...[17.40]

V.M.Jirmunskiy Manasdagi Oy xo'ja obrazi bilan bog'lab qiziqarli kuzatishlarni bayon qiladi: U yerda, Ko'ketoy o'limi munosabati bilan bo'lgan azada taklif etilganlar qatorida Oy xo'ja nomli "oltin soqolli", "qozondan ulkan oq sallali, qo'lida hassa, og'zida olloning so'zi, o'zi xudo yo'lida kun botar tomondan kelayotgan kishi eslatiladi" [13.84]. Semeteyga nom berish marosimida ziyo-fatga yashirincha kelgan oq soqolli qariya-devona obrazi ham xarakterlidir [13.97].

Xuddi shu dostonida tez-tez ko'zga tashlanib turadigan qyrg'yl chal ("Qutadg'u bilig"da "o'rung-qirg'il" juft so'zi ham mavjud) obrazi ham xarakterlidir: Manasda u dastlab 7 pahlavonning biri sifatida ko'zga tashlansa-da, [18.18] aslida u 40 jo'raning (O'zbeklardagi qirq chiltonning) boshlig'i vazifasida namoyon bo'lgan.

"Edigey" dostonida "Keksa qo'shiqchi, ayniqsa, Yamboy qiziqarli figuradir. Keksa qo'shiqchi uchun o'zining uzoq hayoti davomida jamlagan donoligi xarakterli. Xalq ijodi uning katta yoshi bilan iftixor qiladi. Ehtimol, biz kekxa kuychi obrazida O'rta Osiyo ko'chmanchilarida katta e'tibor tushadigan Shaman tasvirini ko'ramiz" [34.33]. Xakas qahramonlik dostoni "Altin-Arig'da ham "sochi oq" qahramoni ko'zga tashlanadi" [3.225].

Ko'rinadiki, turkiy xalqlarning juda ko'pchiligida "o'rung" so'zining ma'nosi bilan bog'liq hollargina takrorlanadi xolos, bevosita shu so'zning o'zi esa iste'moldan chiqib ketgan ko'rinadi. Islomlashgan turkiylarning deyarli barchasida shu holat mavjud. Ammo islom ta'siriga uchragan turkiylarda, shuningdek, buryat-mo'g'ul epoida bu so'zning o'z ham ko'chma ma'nolarda keng iste'molda ekani ko'rinadi. Shor folkloridagi "oltin tog' cho'qqilaridan ola qamishdan tayoq tutgan oltin (odam)" ham mohiyat e'tibori bilan "o'rung bashlig'er"lar silsilasiga mansub.

Qalmiq xalq epoida "Jangarda" Oppoq chol obraziga bergan izohida mualliflar shunday yozadi: (U) Mongol xalqlarida shomoniy qadimiyatiga ega bo'lgan mifologik obraz bo'lib, keyinchalik budda mifologiyasiga moslab qayta ishlangan. "Jangar"da dunyoni saqlovchi bahodir sifatida e'tiqod qilindi. Ushbu dostonida Oppoq cholning dushman xonining homiysi sifatida ko'rinishi faqat bir marta qayd etiladi xolos" [13a. 457].

Mo'g'ullarda bu obrazning nisbatan xilma-xil ko'rinishlari qayd etilgan [24.71]. "Sumeru oltin tog'i" dostonida bu obraz – himoyachi – homiy sifatida namoyon bo'ladi [24.272]. Mo'g'ul epoida-

gi "Aq saqal Aduchi" – ("Oq soqolli cho'pon") ham shu turkum qahramonlari orasida alohida mavqega ega. "Oyrat bilinalari alohida muhabbat bilan "cho'ponlarning eng yozg'uchidan" qari Oq-soqol haqida to'xtab o'tadi" [23.4-7].

Yoqutt ertaklarida ham dono maslahatchi chol obrazi keng tarqalgan. Uning nomi – Seerken Sesen. Bu haqda maxsus tadqiqot olib borgan Y.N.Dyakonova (1953-1993) shunday yozadi: "Maslahatchi chollar yoqutt sehrli ertaklaridagi eng qadimiy obrazlardan. Materiallar tahlili bu xil personajlarning bir necha xilini qayd etish imkonini beradi. Birinchidan, antropomorf obrazlar: Quyoshning singlisi yoki onasi, daryo yoqasidagi kampir, daryo yoki ko'l arvohi; ikkinchidan, uch opa-singil; uchinchidan, oddiy ezgu kampirlar" [10.56].

Y.N.Dyakonova bu obrazlarni onalik (matriarxat) zamoni bilan bog'lar ekan, ona urug'i rolining pasayishi bilan maslahatchi-chollar obrazi paydo bo'la boshlaganini qayd etadi. Jumladan, mifik bashoratchi dono qariya Seerken Sesen haqida shunday yozadi: "Bu nomning qirg'iz va qozoq ertaklaridagi qahramonlar Jeerenche chechen, Jirenshe-o'tkir va chiroyli so'z ustalari nomi bilan o'zaro kesishishiga e'tibor bermaslik mumkin emas. Nazarimizda, ushbu personaj asoslari umumturkiydir, zero, yoqutt folklorida so'zamolik Seerken Sennenning eng asosiy xususiyatlaridan biridir" [10.59]. So'ng u A.Y.Kulakovskiyning quyidagi fikrlarini keltiradi: "Bu sharq tomonlarda alohida va yolg'iz yashaydigan kichkina dono chol nomidir. U asosan ertaklarda amal qiladi. Uning oldiga bahodirlar eng qiyin paytlarda maslahat uchun borishadi. U hamma payt dono maslahatlar beradi, hamda uning bashoratlari har doim amalga oshadi" [10.59].

Yoqutt uligeri "Xan-Jargistay"da o'n yoshida ota-onasidan yetim qolgan qahramon "janob oq tangri"ga o'z taqdirini belgilab berishni so'rab iltijo qiladi [13.236]. Ushbu qahramon funksiyasini buryat-mo'gul qahramonlik ertagi "Xon-Tujir"dagi "orig'dan ham oriq, soqoli yerga yetadigan chol" [13.236] ham ado etadi. Umuman, epik qahramonga nom berish motividagi asosiy qahramonlardan biri mana shu mifo-folkloristik oq soqolli, oq sochli, qari kishi obrazi deb aytish mumkin. Bu turkmo'g'ul regionida uchun tamomila xosdir [13.235-237]. Bu obrazning "otar epoida, cho'pon" ("tabunshik") qiyofasidagi ko'rinishi B.M.Jirmunskiy tomonidan batafsil tahlil etilgan [13. 256-263].

O'zbek va boshqa xalqlar folklorida tipik hisoblangan xususiyatlar yoqutt ertaklarida ham takrorlanadi. Uning tashqi qiyofasidagi belgilar (qarilikdan bukilgan sakson yoshlardagi chol, qor-

day oppoq sochlari)... ham aynan takrorlanadi. Bunday holat buryat ertaklariga ham xos. [13.62]

V.V.Radlov oltoy qalmlaridagi keksalarga bo'lgan alohida hurmat-ehtiromlari haqida to'xtab "menimcha, bularning hammasi shomonlardagi qabila va ajdodlar kulti bilan bog'liq" deydi hamda kelinga aytiladigan olqishlarga doir bir necha qo'shiqlarni ham keltirgan. Ular orasida "Keksalar olqishi doimo senga tegib tursin", "Eng aziz kishilar olqishi senga yor bo'lsin" singari duolarni kuzatish mumkin [28.178].

Teleutlardan yozib olingan "Ukkinning shikoyati" qo'shig'ida ham keksalar haqidagi quyidagi ishora bor:

*Ulug'lar o'gitiga quloq solmay,
Men inimni pastga qurdim.
Ey! Ey! Ey! E! [28.198]*

Abakan tatarlarida amal qilgan qahramonlik eposi orasida Ay Moko (Oydan kuch olgan) haqidagi dostonida ham biz "Oppoq soqolli chol" obraziga duch kelamiz [28.232].

Yoqutt olonxonlaridagi oq shamanlarning oq otlar tarzida namoyon bo'lishi, ayniqsa, "bizni yosh oq toychalar qiyofasida o'zimizning o'rmon-ko'limiz-beshigimizga haydadi", – deyishlari qiziqarlidir [39.73]. Agar oq shamanlarning oq ot tarzida namoyon bo'lishi qadimgi turklardagi ot kulti bilan chambarchas bog'liq ekani nazarga olinsa, unda "Irk bitik"dagi oq otning funksiyasi va uning turkiy adabiyotdagi o'rni ham ravshanlashadi:

*Oq ot dushmanini
Uch avloddan ajratib*

Tavba qilishga va o'tinishga majbur qildi, deyishadi,

*"Qo'rqma, yaxshiroq o'tin,
Vahimaga tushma, yaxshiroq yolbor, deyishadi.
Bilib qo'ying, bu – yaxshi" [33.73].*

Oq shaman ayollarning qahramon himoyachisi – homiy tarzida kelishi ham xarakterlidir [26.284]. Ularning portretida ham oqlik alomati kuchli.

Eramizning V–VI asrlarida yaratilgan manixeylarning ibodat kitobi "Xuastanift"dagi "yaruq tangri" ham o'z mohitiga ko'ra shu silsilaga mansub.

Nihoyat, biz "o'rung" bilan bog'liq bo'lgan nomlarning o'ziga duch kelamiz. Bularning manbasi yoqutt olonxolaridir. Dastlab, shuni qayd etish kerakki, yoqutt tilida "o'rung" so'zi "yuryung" tarzida qo'llanadi.

Yoqutt olonxolarga xos xususiyatlardan eng muhimi, ularda bu so'z, asosan, atoqli ot – shaxs nomi sifatida uchraydi. Ammo maxsus qayd etish lozimki, ular ko'pincha ilohiy yoxud muqaddas

tushunchalar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi:

Yuryung Ayni Toyon – oq himoyachi bobo,
Ауы – yoqutt mifologiyasida insonlarni himoya qiluvchi ezgu ilohlarning umumiy nomi;

Toyon – dunyodagi birinchi inson, qabila egasi, qabila asoschilari nomining tarkibida qo'llanadigan so'z.

Yuryung Uyan – Oq sezgir

Uyan – sezgir, nozik

Hatto ayrim qabila nomi ham shu so'zda tashkil topgan: Yuryung Adjynga xaan yoqutlardagi muqaddas suv nomi tarkibida ham ushbu so'z uchraydi: Yuryung Selgey.

Biz uchun eng muhimi yoqutt olonxonlarida Oq er, Oq bola (o'g'lon) kabi obrazlarning mavjudligidir.

Ularning birinchisiga e'tibor qilaylik:

"Yuryung Ауыы Toyon" degan olonxo shunday boshlanadi: "Sakkiz bo'lakli osmonning quyi o'lkasida, uch bo'lakli osmonning ustki qismida, quyosh botmaydigan mamlakatda sutday oq tanli Yuryung Ауыы Toyon o'z xotini Ajinga Sier bilan yashar edi. Ularning (oq) turalarga o'xshash to'qqiz o'g'illari, oqqushlarga o'xshash sakkiz qizlari bor edi" [12.16].

Yoki:

"Oq osmonning yuqorisida Yuryung Ауыы Toyon ukasi, otlar ilohi Kyuryuyo Djiyosyogyoy yashar edi" [12.33].

Bu xil misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Ulardan ko'rinadiki, Yuryung nomi bilan aloqador bo'lgan olonxo qahramonlari asosan ilohiy, sehrli kuch-qudrat egalari sifatida namoyon bo'ladi. Ular dunyoning yaratilishidan boshlab ko'plab narsalarning paydo bo'lishida ham homiylik qiladilar.

Buryatlarda O'rung nomi bilan ataladigan osmon ilohalari ham mavjud [22.13]. Oqlik alomati ikkinchi guruh tangrilarida ham bor. Zayan Sagaan Tengri (Tvorets Belyy nebojitel) shundaydir [22.13]. Quyosh va Oy xudolari nomlari tarkibida ham "oq" belgisi alohida ajratiladi [22/14].

Aslida, oq rang qadimiy tasavvurlarda hayotiy boshlanma sifatida talqin etiladi. Yana "Kartaga Mergan"ga murojaat etaylik. Mergan o'lgan singlisining suyaklarini yig'ishtirib olib uni tiriltirmoqchi bo'ladi. Uning nolasini eshitgan oq ot bu ishni oq o't (maysa) vositasida bajarish mumkinligini aytadi... Ot ketadi va o'tni olib keladi. Kartaga Mergan oq o't yordamida opasini tiriltiradi [28.244].

Oq sochli qari kishi qiyofasi buryatlardagi suv ejiniga ham nisbatan berilgan. U Uhan xan (suv podshosi) deyiladi [22.11].

Yetti og'ayni yulduzlarning buryat shamanizmida Yetti qariya (Doloon ubged) deyilishi ham e'tiborga molik [22.14]. Miflarga ko'ra, 7 og'ayni yulduzlar "osmonga ko'tarilib ketgan yetti qariyadir, boshqa bir qarashlarga ko'ra esa Xojar Temirchining 7 o'g'li bosh suyaklarining yuqori qismidir" [22.14].

O'rung bash, o'rung sach, o'rung saqal v.b.larning teskari qutbi ham mavjud bo'lsa kerak. Taxminan rang bilan aloqador bo'lgan mifologik (afsonaviy, epik) qahramon ham bo'lishi ehtimoldan uzoq emas.

Har holda o'zbek xalq ertaklaridagi Oq dev va Qora devning mavjudligi faktning o'zi bu boradagi kuchli dalildir. Ammo yozma adabiyot nisbatan kuchli "tanlanish"ni boshidan kechirgani uchun ham unda qadimiy obrazlar taraqqiyotining hamma xususiyatlarini izlash o'rinli bo'lmaydi. Bu folklor va mifologiya zimmasida qoladigan vazifadir.

Biz yuqorida "O'rung" so'zining islomlashgan turklar tilida saqlanmaganini aytdik. Yana alohida ta'kidlash joizki, bu so'z har holda atoqli ot – kishi nomi sifatida uchramaydi.

Turkiy xalqlar folkloridagi Sochli Aziz (Chachli Aziz, Chachti Aziz, Shashli Aziz) obrazining mavjudligi ham xarakterlidir [29.355].

O'rxun obidalari orasidagi eng yirik yozma yodgorlik "Bilga hoqon bitiktoshi"da (732 yil) ham bu so'z qayd etilgan.

Islomlashgan turklarda, shuningdek, budda diniga topunuvchi xalqlarda (jumladan, Sibir turklarida ham) esa bu so'z turli fonetik variantlarda kishi nomlari sifatida keng tarqalgan. Bunda turli folklor janrlarining xarakteridan kelib chiqib, "o'rung" asar qahramoni, qabila asoschisi, mifologik yaratuvchi sifatida namoyon bo'ladi. Bularga qo'shimcha tarzda yana bir faktni ham keltirish mumkin.

Umuman "o'rung boshlig'" kishining turkmo'g'ul eposidagi ko'rinishlari asosida hukm yuritiladigan bo'lsa, uning donishmand va oqil qabila boshlig'i va homiy, yo'l boshchi, bashoratchi va nihoyat qudrat egasi hatto xudo kabi funksiyalarni ado etganini ko'ramiz. Bunday xilma-xil funksiyalarining "bir kishida mujassam bo'lishi poeziya va magik marosimning qadimgi sinkretizmi uchun xosdir" [13.532].

A.Fon Gaben "Qadimgi turkiy adabiyot" maqolasida bir ibodat yoki madhiya matnida arcun (*arjuni*) so'zining uchrashini hamda X.Lyudersning so'z

sanskrit tilidagi *arjuna* ("Oq"), ya'ni Kuchi xoqoni-ning sulolaviy nomi bo'lishi mumkinligi haqidagi taxminini keltiradi [1.326]. Shunga asosan, biz "o'rung" so'zining mazkur atama bilan yaqinligini, ehtimolki, manba va mansha nuqtayi nazaridan birligini taxmin qilishimiz mumkin. Bu taxminga asoslar qisman yuqorida aytili. Ularga qo'shimcha tarzda yana quyidagilarni ham aytish mumkin:

1) Ularning fonetik jihatdan yaqinligi;

2) Har ikki so'zning ham funksional-semantik jihatdan ekvivalent ekanligi.

Ammo ushbu asosimizning birinchi bandi bir qarashda o'zini oqlamagandek qo'rinadi. Shunga ko'ra unga to'xtab o'tish joizdir.

Sanskrit tilidagi *arjuna* (*arjuna*) qadimgi turkiy tilda arcuni (*arjuni*) shaklida o'tganligi Gaben maqolasidan ko'rinib turibdi. Turkiy tilda ketma-ket kelgan undoshlarning nisbatan ozligini, buning ustiga r-j qo'shilmasining mutlaqo ko'rinishini e'tiborda tutsak, bu so'zning keyinchalik "aruni" shakliga kirganligini taxmin qila olamiz. Oxirgi unlining tushib qolishi ham turkiy til fonetikasi qonuniyatlariga zid emas. Endi "arun" shaklining "O'rung" so'ziga munosabatini oydinlashtirish ancha oson kechadi. N undoshining "NG" shakliga kirishi ham mumkin bo'lgan holdir. Agar u davrlarda qadimgi turkiy tilga xos bo'lgan singarmonizm qonuniyatining amal qilishini hisobga olinadigan bo'lsa, so'z boshidagi "a"ning "o"ga aylanib ketganini ham tasavvur qilish qiyin bo'lmaydi.

"Qutadg'u bilig"da ushbu so'zga talaffuz nuqtayi nazaridan yaqin keladigan yana bir so'z bor. Bu "erdani"dir.

Qopa keldi ørløb sata qalqanı

Ajun meñzi boldı ørğı erdani.

Marjon shodasi yuqorilab ko'tarila keldi,

Jahon yuzi oq marvarid (kabi) bo'ldi.

Ushbu so'z Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'ot it-turk" asarida ham qayd etilgan: "Erdini – toza marvarid. Durri g'alton" [19.159].

"Erdini" XI asrdagi turkiy tilda predmet nomi sifatida qo'llana boshlagan bo'lsa ham, uning belgi ifodalashi, xususan, oq rangni ifodalashga xoslangani hali bu davrda to'la yo'qolib ketmagan ko'rinadi. Chunki Mahmud Qoshg'ariy yuqoridagi izohining davomida yozadi:

"Xotinlarga erdini uzuk deyish bilan durri g'alton tanalik (demakki, oqlikka moyilligi bor – T.B.) xotin ma'nosi anglashiladi" [19.159].

"Qadimgi turkiy lug'at" mualliflari bu so'zning "erdini" shaklida "O'g'uz xoqon afsonasi"da ham uchrashini qayd etishgan. Unda bu so'z "qimmatbaho tosh, xazina" ma'nosida qo'llangan [9.176].

Lugʻatshunoslar ushbu soʻzning kelib chiqishini sanskrit tiliga bogʻlashadi. Shunday boʻlsa, “erdini” qadimgi sanskrit tilidagi “**arjuni**” yoki “**arjuna**”ning ayni oʻzi boʻlib chiqadi. Chunki sanskritcha “**arjuna**”ning turkiy talaffuzda “**arjuni**” boʻlishi mutlaqo tabiiydir. “J” tovushining “d”ga aylanishi esa turkiy tillardagi fonetik qonuniyatlari toʻla mos keladi.

Demak, dastlab sanskrit tilida “oq rang” maʼnosini tashigan bu soʻz turkiy tilga oʻtgach, predmetlik maʼnosini ifodalay boshlagan. Bunda biz ushbu soʻzning otlashish holatini ham taxmin qilishimiz mumkin. Unda bu soʻzdan keyin kelgan ot tushib qolgan boʻladi.

Yana “oʻrung” soʻziga qaytadigan boʻlsak shuni aytish mumkinki, bu soʻz turkiy tillarning qadimiy davrlaridan beri yashab kelayotgan eng qadimiy soʻzlardan biridir. U soʻz keyinchalik muqaddas eʼtiqodlarni anglatuvchi tushunchalar tizimidan joy olgan. Ayni mana shu holat uning islom muhiti-dagi turkiy tillardagi isteʼmolining pasayishiga olib kelgan.

Ehtimolki, Yusuf Xos Hojib zamonida adib oʻzi eshitgan folklor namunalarida bu soʻzning nisbatan faol qoʻllanishini kuzatgan va ulardan oʻz asarida tegishli tarzda foydalangan.

Ularning orasida qadimgi ajdodlar kultining bir qirrasini sifatida “oʻrung boshligʻ er” ham yuzaga kelgan. Bu hodisa ijodkorning milliy-maʼnaviy qadriyatlarini anglash va anglatishdagi ijodiy tafakkur mevasi sifatida namoyon boʻlgan.

Bunga yana qoʻshimcha qilish mumkinki, ushbu qahramonning nutqi (fikri) sifatida keltirilgan misralar har doim yo xalq maqollariga, yoxud hikmatli soʻzlarga juda yaqin keladi:

*Neky ter, eshitgil, ەرүң bashlygʻ er,
Ajunygʻ kechyrmiş uzun yashlygʻ er.
Қылынч edgү tut, ey ajun tutgʻuchy,
Keligli turur qut yana bargʻuchy.
Qatygʻlan, өзүңга qodun edgү at,
Vafa qilmagʻa qut, seni qylgʻa yat.*

Oq boshli (sochi oqargan) kishi nima deydi, eshitgin,

Olamni(ng ishlarini) kechirgan, uzun yoshli kishi:

Ey olamni ushlab turuvchi, fel(ing)ni ezgu tut,
Qut keluvchi (va) yana (qaytib) ketuvchi (narsa)dir.

Xarakat qil, oʻzing uchun ezgu nom qoldir,
Qut senga vafo qilmaydi, seni begona qiladi.

Bu yerdagi “oʻrung boshligʻ er” funksional jihatdan “Kitobi Dada “Qoʻrqut”dagi Qoʻrqut ota

obraziga tenglashadi. Zero, xalq dahosining ifodasi maqollarni aytish xalqning donishmandi va ustozi sifatida Qoʻrqut otaga nisbat beriladi” [13.533].

Bularning hammasi shuni koʻrsatadiki, bu obraz kelib chiqishiga koʻra juda qadimiy tasavvurlar, ishonch va eʼtiqodlar bilan bogʻliq hamda uning XI asr adabiyotida uchrashi mutlaqo tasodifiy emas.

Nazarimizda, oppoq sochli (yoki soqolli) kishi obrazining kelib chiqishi qabilaviy hayot va u yerdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat bilan chambarchas bogʻlanib ketgan. Bu obrazning juda arxaik qatlamga mansubligi ortiqcha asos talab qilmaydi: uning turkiy hamda moʻgʻul folklorida bab-baravar holda uchrashi shu fikrni quvvatlaydi.

Yana bir muhim xulosa shundan iboratki, qadimiy yozma yodgorliklarda turkiy xalqlar tasavvuri va dunyoqarashlarini koʻp darajada oʻzida mujassam etgan folklor namunalarining, xususan, qadimiy mif va afsonalarning izlari oz emas. Faqat ularni koʻrish, ilgʻash, oʻqish va uqish bugungi mutaxassislarimiz zimmasidagi asosiy vazifalardan biri boʻlib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Afon Gaben. *Drevnetyurkskaya literatura – // Zarubejnaya tyurkologiya, vypusk I, M.Nauka, 1986, S.326.*
2. Alpomish. *Oʻzbek xalq qahrmonlik eposi. Matnni tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi T.Mirza-yev. – Toshkent, Fan, 1999, S. 271.*
3. Altyn – Арыг. *Xakassiy geroicheskiy epos, Zapis i podgotovka teksta, statya, perepo i kommentarii V.E.Maynogashevoy, M.Nauka, 1988, S. 225.*
4. Baxt izlagan yigit. *Nashrga tayyorlovchi S. Umarov. – Toshkent, 1981, S. 186.*
5. Said Botir. *Nashrga tayyorlovchi S.Umarov. Oʻzbek xalq ertaklari, toʻplam, Toshkent, “Yosh gvardiya”, 1981, S. 212-215.*
6. Bektemir botir. *Nashrga tayyorlovchilar M. Afzalov, K. Imomov. Oʻzbek xalq ertaklari. Toʻplam, Toshkent, “Yosh gvardiya”, 1981, S. 100-111.*
7. Gulqahqah: – *nashrga tayyorlovchi Z.Husanova. – “Oʻzbek xalq ertaklari” toʻplami. Toshkent, “Yosh gvardiya”, 1981, S. 27-31.*
8. Zar kokilli yigit, – / *Oʻzbek xalq ertaklari. Nashrga tayyorlovchilar M.Afzalov, K.Imomov, Oʻsha toʻplam, S.138 –142.*
9. *Drevnetyurkskiy slovar, L.Nauka, 1969. S. 176.*
10. Dyakonova Y.N. *Yakutskaya skazka. (russko-yakutskie vzaimosvyazi). L.Nauka, 1990, S.56.*

11. Emelyanov N.V. Yakutskie poslovitsi i pogovorki, Yskutsk, 1962, S. 39.
12. Emelyanov N.V. Syujety yakutskix olonxo, M., Nauka. 1980. S.1980.
13. Tyurkskiy geroicheskiy epos... S.166.
14. Djangar. Kalmytskiy geroicheskiy epos. Sostavlenie toma, podgotovka tekstov, issledovanie, kommentarii i slovar N.I. Bitkeeva i Ovalova E.B. – M.: GRVL, 1990, S. 475.
15. Kenja botir // O'zbek xalq ertaklari. Nashrga tayyorlovchilar M.Afzalov, K.Imomov. B. 55-64.
16. Korogly X.G. Vzaimosvyazi epasa narodov Sredney Azii, Irana i Azerbaydjana... B.134.
17. Kulsa – gul, yig'lasa – dur. Ertaklar. Aytuvchi Abdug'afur Shukurov, nashrga tayyorlovchilar Z. Husainov va B. Sarimsoqov. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1983, B. 302.
18. Manas epos, I kitep, Sag'ymbek Orazbek ulunun varianty boyuncha. Ekinchi basylyshy, Frunze, 1984, S. 40.
19. Manas, II kitep, Sag'ymbek Orazbek ulunun varianty boyuncha. Ekinchi basylyshy, Frunze, 1984, S. 18.
20. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'atit-turk. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. – T.: Fan. T. I. 1961.
21. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'at it-turk. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. – T.: Fan. T. II 1962.
22. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lugat it-turk. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. – T.: Fan. T. III. 1963.
23. Mixaylov T. M. Buryatskiy shamanizm...S. 13.
12. Mongolo-oytarskiy geroichiskiy epos. Perevod i vstupitelnaya statya B.YA.Vladimitsova, PGR. 1923, S. 4-7.
13. Neklyudov, S.YU. Tumurseren. Mongolskie skazaniya o Gesere. Novye zapisi. M.Nauka. 1982.S. 71.
14. Nuralining yoshligi. Aytuvchi B.Olimov, yozib oluvchi va nashrga tayyorlovchi T.Mirzaev. – Nurali dostonlari, – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989, S. 5-44.
15. Okladnikov A.P. Istoriya YAKutii, Yakutsk: Yakutgosizdat, 1949, t.I. Proshloe Yakutii do prisoyedineniya k russkomu gosudarstvu.S.284.
16. Pekarskiy E.K. Slovar Yakutskogo yazyka T.SH.Vypusk desyatyy, L., 1927, vypusk 10-13, S. 3178-3180.
17. V.V.Radlov. Iz Sibiri. Stranitsy dnevnika. M., GRAA, 1989, S.172, 173. (tarjima bizniki).
18. Skazanie ob Idige – V.M.Jirmunskiy. Tyurkskiy geroicheskiy epos... S.355.
19. Stebleva I.V. Poetika drevnetyurkskoy literatury i ee transformatsiya v ranneklassicheskiy period. – M.:Nauka, 1976, S. 200-201.
20. Talat Tekin Orhon yazitlari, Türk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1988, S. 118.
21. Tatar xalq makallare, och tomda, 2 tom, juyuchisi ham tozuchese Nakhy Isabat, Kazan, 1963. S. 430.
22. To'xliev B. Irq bitig. – // Adabiy meros, №4 (28), 1983, S. 71-75.
23. Falev P.A.Vvedenie v izuchenie tyurskix literaturnyx narechiy. –T.: 1922 g., S.33.
24. Sharq yulduzi, 1989, 4-son, 170-bet.
25. Shahzoda Salmon– // O'zbek xalq ertaklari. Nashrga tayyorlovchilar M.Afzalov, K.Imomov, B. 98.
26. Yusuf va Ahmad. Doston. Aytuvchilar: Muhammadqul Jomrod o'g'li Po'ltkan va Fozil Yo'ldosh o'g'li; yozib oluvchi Hodi Zarif; nashrga tayyorlovchi B.Sarimsoqov, mas'ul muharrir T.Mirzaev. – T.: 1987.
27. Yusuf va Ahmad. Doston. Aytuvchilar: Muhammadqul Jomrod o'g'li Po'ltkan va Fozil Yo'ldosh o'g'li; yozib oluvchi Hodi Zarif; nashrga tayyorlovchi B.Sarimsoqov, mas'ul muharrir T.Mirzaev. – T.: 1987, B.152.
28. Yastremskiy S.V. Obrazsyy narodnyy literatury yakutov – Trudy Komissii po izucheniyu Yakutskiy ASSR, L. 1929, T. UP. S.73.
29. O'zbek xalq maqollari, ikki tomlik, I tom, A.O., – T.: Fan 1987, B.177.
30. O'zbek xalq maqollari. Tuzuvchilar B.Sarimsoqov, A.Musaqulov, M.Madrahimova. – T.: Fan, 1981. B. 291.
31. Qazaq xalqy makaldary, – Almaty, 1991, B.112.
32. Qutadg'u bilig (Saodatga yo'llovchi bilim), Transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tavsif. Nashrga tayyorlovchi filologiya fanlari nomzodi Qayum Karimov. –T.: Fan, 1971.